

УДК 37(477)“1917/1918”:322.325

В.А.Філінюк

Зміни у сфері освіти в період Центральної Ради та їх вплив на селянство Наддніпрянської України

У статті робиться спроба висвітлити стан освітньої самореалізації селянства за Української Центральної Ради.

Ключові слова: повсякденне життя, селяни, освіта, Центральна Рада.

Оптимізація наукових пошуків, спрямованих на цілісне охоплення й есебічне осмислення соціально-психологічної “портретики” українського селянства, потребує докладнішого з’ясування притаманних йому культурно-світглядних цінностей. Ідеться про інтелектуальний потенціал та механізми його реалізації в умовах зростання індивідуальної та колективної соціалізації. Розміщені як у “прихованих” площинах, так і видимих, ці перспективи позначалися низкою історично сформованих соціокультурних особливостей другої половини ХІХ – початку ХХ ст. і, водночас, реалій революційної дійсності.

Проблеми освіти в Україні в період визвольних змагань 1917–1921 рр. присвячена велика кількість наукових праць. Серед їх авторів – О.Бистрицька, А.Боровик, М.Кукурудзяк, С.Сірополко, М.Собчинська, І.Передерій та ін.

Утім дослідники ще не з’ясували комплексу питань, пов’язаних з рівнем освіти селянства, ставленням до навчання, можливостями реалізації набутих знань, дослідниками ще не приділено достатньо уваги. Наявні історичні студії стосуються шкільництва в цілому й народної освіти, зокрема, а також взаємодії держави та громадськості в освітній сфері.

Метою цієї розвідки є висвітлення впливу освітніх реформ Центральної Ради на селянство Наддніпрянської України.

Інтенсифікація модернізаційних процесів, лібералізація й поживлення громадського життя наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. “не надто перешкоджали” “мужикам” зберегти традиційне ставлення до освіти, хоча адекватно вони розуміли місце й значення освіченості в житті людини¹.

Початок 80-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії був періодом сильної політичної реакції. В уряді відбулася переоцінка попередніх реформ, намітилися тенденції до посилення релігійності початкової освіти. Однак, у цей час школа не зазнала кардинальних змін, за винятком домінуючого розвитку шкіл духовного відомства. У Маніфесті Олександра ІІІ від 29 квітня 1881 р. визначені завдання, що стояли перед урядом у галузі освіти і зводилися до сумнозвісної уварівської тріади: “самодержавство, православ’я, народність”². Шкільні заклади на теренах України мали “пробудити” в населення російську самосвідомість³ і всіляко сприяти русифікації краю. Саме у той період була створена мережа шкільних закладів, які в основному протрималися до 1917 р.

Доречно наголосити, що внутрішня структура народної освіти Російської імперії, зокрема й України, була надзвичайно строкатою. До народних

училищ, які іменувалися ще “народними школами”, належали початкові міністерські, земські, міські, залізничні, фабричні, парафіяльні (церковнопарафіяльні), школи грамоти та деякі інші навчальні заклади. Їх створювали як державні установи, відомства, так і громадські організації та приватні особи. Саме через це жодна країна світу не знала такої строкатості в системі загальної освіти, як Росія. В Україні налічувалося 45 різновидів шкіл. Вони, як і в усій Російській імперії, були одно- (2–3 роки навчання) та двокласні (5–6 років), давали елементарні знання дітям із суспільних низів. Тут вивчалися Закон Божий, церковнослов’янська грамота, російська мова, чистописання, арифметика, у двокласних додавалися географія, природознавство. Навчання провадилося російською мовою, що стало одним із засобів русифікації українців. На середину XIX ст. в українських губерніях із корінним населенням 23,5 млн. осіб налічувалося всього 1320 народних шкіл різного типу, де навчалось трохи більше 61 тис. учнів, поза освітою залишалося майже 98% дітей⁴.

У своїй більшості, школи були змішаними (для хлопчиків і дівчат) та розміщувалися у невеликих приміщеннях, побудованих на кошти сільської громади⁵. Бібліотеки чи хати-читальні були великою “розкішшю” для села, а якщо і були, то при школах або хатах священників⁶.

Народні вимоги, що привели до революційного вибуху 1905 р., зумовили й певне розширення мережі шкіл⁷. Однак, вона і надалі не задовольняла освітніх потреб селянства. Так описував свої враження від поїздки по Волині один з освітан: “Можна сміливо сказати, що на 6–7 сіл, у яких пересічно буде дворів 450–500, припадає тільки одна школа грамоти, в якій може вміститися 15 душ учнів, а коли ж 20 або 25, то це вже занадто. Причому, найчастіше приміщення цієї школи – це така ж хатка, як і селянські, обідрана та похила. Зайдеш до неї та дивуєшся...Немає нічого, щоб показувало, що це дійсно школа”⁸. 1912 році в підросійській Україні, як і по всій імперії, стали запроваджувати новий тип народної школи – вищі початкові училища з 4-річним терміном навчання. За різними підрахунками, їх у Наддніпрянській Україні у 1916 р. функціонувало близько 300⁹.

Міністерські і земські однокласні школи за предметом викладу майже нічим не відрізнялися між собою. Основними предметами викладання у них були Закон Божий, російська мова, арифметика. У двокласних міністерських школах, які становили собою вищий і завершений ступінь елементарної освіти, вивчалися ще й історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковний спів. Крім загальноосвітніх предметів, у деяких сільських школах учні навчалися також ремесел.

Міністерські й земські школи надавали дітям початкові знання, навчали їх грамоти, але і вони не могли задовольнити потреби народу в знаннях¹⁰. Типовими були картини, описані у звітах інспекторів народних шкіл: “На величезному просторі повіту, що має 110 000 осіб населення, стоять, як билинки у полі, 7 убогих хатин, із гучною назвою – народні школи. Дають вони освіту 402 хлопчикам. Закінчило школу в цьому році і отримали свідоцтва

9 дітей. Таким чином, на все населення повіту відсоток учнів дорівнює 0,35, а тих, хто закінчив школу – 0,01%¹¹. Спроби передових учителів розширити обсяг шкільних програм, застосувати кращі, більш передові методи навчання, наражалися на офіційні перешкоди. Внаслідок цього якість загальноосвітньої підготовки учнів залишалася низькою¹². Незважаючи на численні ухвали повітових і губерньських земств, міських дум тощо, до революції 1917 р. добитися введення в школу рідної мови практично не вдалося¹³. Як вказують джерела, переважній більшості селянських дітей нелегко давалися знання. Учні погано розуміли російську мову, якою велося навчання, через що була й низька успішність. Невисоким був рівень засвоєння Закону Божого¹⁴.

Повалення самодержавства у ході Лютневої революції 1917 р. і пов'язані з цим демократичні перетворення дали надію на можливі зміни в галузі освіти. У зв'язку із цим були відмінені всі обмеження в правах, що стосувалися школи. Відтепер освіту могли здобувати всі особи без якихось національних, релігійних чи станових обмежень в будь-яких навчальних закладах¹⁵. В умовах революційної ейфорії українськими губерніями прокотився всенародний рух на підтримку Центральної Ради¹⁶ та створення "рідної" школи¹⁷.

Назустріч і у відповідь цьому стихійному рухові українського народу до освіти виступили організоване українське громадянство і українська влада. Так, впродовж кінця березня – квітня 1917 р. за ініціативою Всеукраїнського товариства шкільної освіти¹⁸, "Просвіт", земських і міських самоврядувань¹⁹, інших організацій відбулось чимало різних зборів, зібрань, з'їздів на яких приймалися резолюції з вимогою запровадження українізації школи, розширення шкільної мережі, загального безплатного навчання²⁰.

Перший Універсал УЦР заклав початок творення автономного устрою України²¹. Одним із першочергових завдань стала реформа шкільної освіти, проект якої передбачав безперервний перехід від нижчої до середньої школи, що давало б можливість всім дітям навчатися в залежності від свого таланту та бажання батьків. Освіта мала бути безкоштовною²².

На території українських губерній переважали державні нижчі початкові школи (1–4 класи), але були й громадські та приватні заклади. Однак, приватним особам було набагато важче відкрити останні через ряд перевірок і бюрократичну тяганину²³. Як відзначало Секретарство справ освітніх, навчальні заклади, відкриті приватними особами, могли бути включені до шкільної мережі і користуватися повноцінними правами лише після того, як буде встановлено, що вони відкриті не з комерційною метою²⁴. Право на відкриття таких шкіл давали органи місцевого самоврядування, а "утворення шкільної сітки і складання фінансового плану для її здійснення" було в компетенції міського та повітового земського самоврядування²⁵.

У 1917–1918 навчальному році почалася широка українізація початкових шкіл²⁶. За наказом Секретарства викладання у цих закладах освіти мали проводити українською мовою²⁷. В умовах реалізації плану з українізації школи стали виділятися дві тенденції в освітянському житті країни. Перша – це бажання

селянства отримати освіту рідною мовою у національній школі²⁸. Частина прогресивних хліборобів стала усвідомлювати, що саме освітня “темнота” не дає їм до кінця реалізувати свій економічний та політичний потенціал²⁹. Сучасники дивувалися, як скоро “селянська маса”, яку завжди і скрізь вважали опорою консерватизму, пройнялася гаслами моменту, лозунгами, які інтелігенція утворювала протягом віків³⁰. Однак, це були не лише моменти революційної ейфорії, а багаторічні когнітивні прагнення та вболівання. Селянство на своїх сходах та зібраннях все рішучіше вимагало запровадити навчання в школах українською мовою³¹ і відкрити нові, доступні для нього навчальні заклади³².

Другий вектор, який став простежуватися, полягав у неможливості центральних і місцевих органів влади надати змогу здобувати освіту всім охочим селянам. По-перше, вся шкільна програма до осені 1917 р. викладалася російською мовою і забезпечувалася відповідними підручниками. У січні 1918 р. більшість шкіл України не була забезпечена українськими підручниками³³. Тому навчання українською мовою розпочали проводити лише в наймолодших групах³⁴. По-друге, не вистачало учителів. Один із дописувачів до Секретарства зазначив, що “навчання українською мовою проводиться з великою мукою для дітей, бо немає підготовлених учителів, а ті, котрих маємо сим часом, мало знають українську мову”³⁵. По-третє, в регіонах, особливо на сході та півдні, чинився різкий спротив українізації школи. У Секретарстві справ освітніх підкресливали, що “переважна більшість колишніх вчителів, які продовжили працювати у школах, всякими засобами ведуть боротьбу проти “насильственої” українізації школи”³⁶. По-четверте, проти будівництва національної школи вели боротьбу “чорносотенні праві кола російського й зросійщеного українського громадянства”³⁷. По-п’яте, виходячи з усталених норм селянського консерватизму, сільські жителі не завжди хотіли відкривати у селі школу, утримання якої лягало частково на їх плечі. Вони вважали, що є багато важливіших справ, на які потрібно виділяти кошти, а школа може почекати.

У шкалі цінностей селян праця не на землі займала дуже низьке місце³⁸. “Освітнє поводження” селян можна представити пріоритетністю фізичної праці над розумовим потенціалом, зокрема й бажанням його розвивати³⁹. Селянське господарство значною мірою залежало від кількості робочих рук. Тому нерідко траплялося, що перехід дитини до науки позбавляло її батьків вкрай необхідної робочої сили, через що їм нерідко було важко змиритися з думкою, що їх діти, замість допомоги у нелегкій селянській праці, будуть проводити день у стінах школи. Часто було так, що батьки віддавали синів навчатися лише тоді, коли вроджена чи отримана хвороба робила їх непридатними до сільськогосподарської праці. Адже селяни не вважали інтелектуальну працю такою, яку потребувала значних і постійних зусиль⁴⁰. Водночас, якщо селяни і хотіли мати школу, то таку, яка б відповідала їхнім ментальним установкам та потребам.

Ще однією перешкодою на шляху розвитку національної освіти була плата за навчання. Як декларувала УЦР, початкова освіта мала бути в державі безкош-

товною⁴¹. Другим ступенем початкової освіти була вища початкова школа (ВПШ), куди вступали випускники шкіл нижчої ланки без вступних іспитів. Однак, в окремих випадках педради шкіл могли запроваджувати і вступні іспити, незважаючи на те, що 91% ВПШ утримувалися за рахунок державного кошторису. При цьому навчання було платним від 17 до 50 крб. на рік⁴². Така платня для більшості селянських і робітничих сімей “була важкою або й зовсім непідйомною, головним чином через те, що один харч та утримання дітей – учнів по містах [більшість вищих початкових шкіл зосереджувалася у містах – В.Ф.], вимагало непомірних витрат”, – констатував сучасник⁴³.

Третім, найвищим ступенем єдиної школи були гімназії та реальні школи⁴⁴. Навчання у них було також платним і на рік складало від 100 до 200 крб.⁴⁵. Тому воно було великою “розкішною” для абсолютної більшості селянських родин.

Вища освіта, як і в попередні роки, була майже недоступною для селянських дітей. Згідно постанови Шкільної ради від 17 серпня 1917 р. “Про вступ до університету з середніх шкіл різних типів” передбачалося приймати до них лише після закінчення “нормальної середньої школи” – восьмикласної гімназії. Допускався прийом також випускників семикласних комерційних шкіл з додатковим іспитом з латинської мови⁴⁶. Студенти університетів мали навчатися за власні кошти. Так, у Київському народному українському університеті плата за право навчатися становила 40 крб. на семестр для студентів і 60 крб. – для слухачів підготовчих курсів⁴⁷.

Отже, із початком революції та приходом до влади Центральної Ради, в галузі освіти були зроблені певні зрушення. Основним з них було те, що діти різних соціальних верств населення, національностей, віросповідань і статей отримали рівні права для навчання. Новим стало те, що освітній рух в Україні мав національний і загальнонародний характер, а його серцевиною стали перші кроки в сфері національного виховання. Однак, існуюча система освіти давала можливість переважній більшості селянських дітей реально відвідувати лише нижчу початкову школу, де навчання до зими 1917–1918 р. велося російською мовою за російськомовними підручниками. Зберігалися майже всі дисципліни імперської школи. Натомість виклад української мови та історії України учителями, яких самих потрібно було вчити, призводили до хаосу. Не сприяв навчанню й вплив чорносотенних вчителів і посадових осіб, особливо у середній школі. Неприпустимо важкою для селян була плата за навчання на вищих сходинах освітньої системи. Водночас, консерватизм частини селян стояв на заваді усвідомлення ними в нових історичних умовах глибини і значення освіти у їх житті та перспективі.

Примітки:

1. Присяжнюк, Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, 2007. – С. 371-372.

2. Петренко, І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917 рр.) / І. М. Петренко. –

Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С. 17.

3. Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАК України), ф.442, оп.862, спр.90, арк. 9зв.

4. Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2010. – Т. 7: Мл-О. – 2010. – С. 195-196.

5. ЦДІАК України, ф.127, оп.1005, спр.21, арк. 4, 8.

6. Там само, арк. 16, 58.

7. Історія української культури у п'яти томах / Б. М. Ажнюк, М. П. Бондар, Д. О. Горбачов та ін. – К.: Наук. думка, 2011. – Т. V. Кн. 1. – С. 40.

8. Нариси історії українського шкільництва. 1995–1933: навч. посібн. / Під ред. О. В. Сухомлинської. – К.: Заповіт, 1996. – С. 11-12.

9. Енциклопедія історії України... – С. 196.

10. Петренко І. М. Церковнопарафіальні школи... / І. М. Петренко. – С. 18.

11. Там само. – С. 19-20.

12. Там само. – С. 18.

13. Історія української культури... – С. 40.

14. ЦДІАК України, ф.707, оп.229, спр.139, арк. 4, 10.

15. ЦДІАК України, ф.707, оп.299, спр.2, арк. 26.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф.267, оп.1, спр.2, арк. 14.; Там само, ф.1115, оп.1, спр.12, арк. 23.

17. ЦДАВО України, ф.1115, оп.1, спр.50, арк. 23.; ЦДІАК України, ф.707, оп.299, спр.269 (к), арк. 133.

18. Даниленко, С. Українське товариство шкільної освіти в культуротворчому процесі (1917–1920 рр.) / Святослав Даниленко // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 120.

19. Кучеров, Г. Г. З'їзди “Просвіт” – вагомий чинник організації культурно-освітньої роботи на території Правобережної України в умовах сільської місцевості (1917–1922 рр.) / Г. Г. Кучеров // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. X. – С. 228-238.

20. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.1, арк. 1-2.

21. Кудлай, О. Б. Організація, внутрішня структура та завдання Народного міністерства освіти УНР / О. Б. Кудлай // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 59.

22. Кукурудзяк, М. Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1997. – С. 38-39.

23. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.107, 1 арк.; Там само, ф.2581, оп.1, спр.108, 40 арк.

24. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.109, арк. 3-3 зв.

25. Кукурудзяк, М. Г. З історії національної школи... / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – С. 57.

26. Боровик, А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / Анаголій Боровик. – Чернігів: КП “Видавництво “Чернігівські береги”, 2008. – С. 32-33.

27. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.23, арк. 10.
28. Нова рада. – 1917. – № 5 (31 березня). – С. 1.; Там само. – 1917. – № 6 (2 квітня). – С. 2.; Там само. – 1917. – № 11 (11 квітня). – С. 1.
29. Селянська думка. – 1917. – № 7. – С. 2.
30. Нова рада. – 1917. – № 21 (23 квітня). – С. 3.
31. ЦДАВО України, ф.4037, оп.1, спр.1, арк. 16.
32. В-н. Золотоніжський патріотизм / В-н // Вільне слово. – 1917. – № 3 (21 червня). – С. 3.
33. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.51, арк. 3, 29.
34. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.52, арк. 119, 123.
35. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.53, арк. 107.
36. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.49, арк. 10.
37. Кукурудзяк, М. Г. З історії національної школи... / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – С. 56.
38. Лозовий, В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.): монографія / Віталій Лозовий. – Кам'янець-Подільський: П. П. "Мошак М. І.", 2008. – С. 70.
39. Присяжнюк, Ю. П. Українське селянство... / Юрій Присяжнюк. – С. 372.
40. Крижановська, О. О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / О. О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XIX. – С. 244.
41. Кукурудзяк, М. Г. З історії національної школи... / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – С. 57.
42. Там само. – С. 61, 64.
43. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.23, арк. 66.
44. Кукурудзяк М. Г. З історії національної школи... / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – С. 66.
45. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.110, арк. 1, 5 зв.; Там само, ф.2581, оп.1, спр.120, арк. 17зв.
46. ЦДАВО України, ф.2581, оп.1, спр.1, арк. 105-107.
47. Завальнюк, О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.): монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. – С. 75.

Резюме

В статтє делается попытка осветить состояние образовательной самореализации крестьянства в условиях реформы образования Центральной Рады.

Ключевые слова: повседневная жизнь, крестьяне, образование, Центральная Рада.

Одержано 17 квітня 2013 року